

УДК 341.24

О.М. СІВАШ,

канд. юрид. наук, доц., Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6892-067X>

ОДНОСТОРОННІ АКТИ ДЕРЖАВ В СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Ключові слова: односторонні акти держав, джерела міжнародного права

Сучасні держави в своїй зовнішньополітичній діяльності активно використовують односторонні акти держав. Останні все частіше стають тим інструментом, до якого звертаються держави в процесі міжнародного спілкування для висловлення своєї позиції з того чи іншого питання. Незважаючи на різноманітність форм такого роду актів, вони об'єднані спільною характеристикою: це воєвьявлення суб'єкта міжнародного права, спрямоване на створення правових наслідків. До односторонніх актів в доктрині зазвичай відносять обіцянку, визнання, протест, відмову.

Однією з дискусійних проблем, пов'язаних з односторонніми актами держав – є питання, яке місце такі акти займають в системі джерел сучасного міжнародного права. Можна виокремити три основні підходи в сучасній доктрині міжнародного права до вирішення цього питання: одні вчені зараховують односторонні акти до джерел міжнародного права (Нгуен Куок Динь, Патрик Алэн [1, с.61]; М.В. Буроменський [2, с.52]; С.А. Мельник [3, с.267]), другі – вважають їх допоміжним засобом для встановлення правових норм (Л.Д. Тімченко, Л.А. Тімченко; В.М. Шумилов [5, с.109]); треті – джерелом міжнародних зобов'язань (М.В. Ільшєвич [6, с.18], Калам-карян [7, с.3]).

Точка зору, згідно якої односторонні акти держав є джерелами міжнародного права, широко представлена в науці. Потрібно зауважити, що саме питання про джерела міжнародного права доволі складне, разом із тим

воно є одним з ключових в юриспруденції. З цього приводу С.Ф. Качек'ян в середині ХХ ст. писав наступне: «Джерела права належать до числа найбільш неясних в теорії права. Не тільки немає загального визначення цього поняття, але спірним є навіть сам смисл, в якому застосовуються слова «джерело права» і «форма права». Адже джерело права – це не більше ніж образ, який скоріше має допомогти розумінню, ніж дати розуміння того, що позначається цим виразом» [8, с.24].

Спеціальне вивчення проблем джерел права, як в загальній теорії права так і міжнародному праві, почалось лише в ХІХ ст. Одним з питань, що викликало полеміку в міжнародно-правовій доктрині, було різне тлумачення терміну «джерело права», що відбилося у наукових концепціях того часу і наступних періодів.

Так, у дореволюційній науці міжнародного права Російської Імперії «значне число юристів-міжнародників знаходилося під впливом природно-правової доктрини і виділяло два поняття джерела права: внутрішній – в сенсі причин, що викликали появу права, і зовнішній – в сенсі форми вираження міжнародно-правових норм» – зазначає О.В. Сафронова і продовжує, – причиною чи силою, що творить право різні автори визнавали правосвідомість народу, ідею справедливості, природу людини і т.п., а зовнішні джерела визначали як форми, пам'ятки, матеріали» [9, с.26]. Так, про необхідність вирізняти джерело права від його зовнішнього виразу говорив А.К. Бялецкий, який вважав джерелом міжнародного права «ідею справедливості» [10, с.256]. Останню розглядав як джерело права і М.Н. Капустін [11, с.6]. В.П. Даневський з цієї проблематики писав наступне: «джерела міжнародного права розділяються на а) внутрішні (чи вищі) й в) зовнішні джерела, в яких проявляється перше його джерело і з якого черпаються норми міжнародного права [12, с.95]. Ф.Ф. Мартенс «підставою юридичних норм» називав «ідею правового порядку і, таку що впливає звідси добровільну згоду їх (держав – О. Сіваш) на визнання його

обов'язковості». Як зазначає вчений-міжнародник, ця свідомість і згода отримують свій зовнішній вираз в звичаях, трактатах, урядових розпорядженнях та ін. і «наскільки такі акти відбивають правосвідомість держав, настільки вони можуть вважатися джерелами сучасного позитивного міжнародного права» [13, с.189, 190]. Пізніше Д. Анцилотти також писав про джерела міжнародного права в двох сенсах: матеріальному і формальному. Так, він зазначав, що «...конкретні потреби й інтереси самих держав або ідеальні вимоги справедливості... надають зміст для конкретних юридичних інститутів і складають їх джерело, віддалене і опосередковане джерело в матеріальному сенсі». Джерело ж у формальному сенсі, на його думку виступає «як безпосереднє джерело міжнародно-правових норм... що утворюється шляхом воєвиявлення, яким основна норма правопорядку (такою основною нормою називає *pactasuntservanda* – О.М. Сіваш) повідомляє силу правил поведінки, обов'язкових для учасників спілкування» [14, с.301].

Сучасні вчені-міжнародники також виділяють формальні і матеріальні джерела міжнародного права. Так, Нгуєн Куок Дінь, Патрік Дайе, Ален Пелле в роботі «Міжнародне публічне право» визначають формальні джерела права як «методи вироблення права, різні способи, що дозволяють вважати, що певна норма відноситься до позитивного права», а матеріальні джерела утворюють соціологічну основу міжнародних норм, їх політичну, моральну чи економічну базу...» [1, с.61]. «Як видно з різниці між матеріальними і формальними джерелами права, – зазначають науковці, – зміст права впливає з матеріальних джерел, тоді як формальні відповідають формулюванню і втіленню цього змісту в позитивне право [1, с.62].

В сучасній юридичній науці, коли мова йде про джерела, найчастіше розглядають джерела права (як внутрішньодержавного так і міжнародного) виключно у формально-юридичному сенсі, тобто як спосіб створення норми і форму її існування. Надалі, говорячи про

джерела міжнародного права, ми будемо мати на увазі саме формальні джерела.

Проблема джерел міжнародного права має велике практичне значення, оскільки мова йде про те, де саме шукати норми міжнародного права, і, відповідно, про те, які норми є міжнародно-правовими, а які – ні [15, с.66]. З такого фундаментального питання доцільно добиватися загального консенсусу. І вважається, що він в загальній формі виражений в Статуті Міжнародного Суду ООН (далі – МС ООН). Всі держави-члени ООН є *ipso facto* учасниками Статуту МС ООН, тобто останній обов'язковий для них. Коло учасників Статуту МС ООН навіть ширше, ніж Статуту ООН, оскільки окремі держави, які не є членами ООН, приєдналися до Статуту МС ООН, що дає їм можливість звертатися за вирішенням спорів за їх участю в цей орган. Таким чином, абсолютна більшість держав визнає юридичну силу змісту ст.38 Статуту МС ООН.

Отже в ст.38 Статуту МС ООН, яка майже повторює ст.38 Статуту Постійної Палати Міжнародного Правосуддя, зазначається: «Суд, який зобов'язаний вирішувати передані йому спори на основі міжнародного права, застосовує: а) міжнародні конвенції, як загальні так і спеціальні, безумовно визначені державами, що сперечаються; б) міжнародний звичай як доказ загальної практики, визнаної в якості правової норми; с) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями; д) ...судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм...» [16]. На відміну від тексту ст.38 зразка 1920 р., який починався словами: «Суд застосовує...», ст.38 Статуту МС ООН 1945 р. починається з окреслення завдання суду: «Суд, який зобов'язаний вирішувати спори на основі міжнародного права, застосовує...». Відповідно вважалось, що перераховані джерела є джерелами міжнародного права. А оскільки, як зазначалось вище, положення ст.38 визнається абсолютною більшістю держав, це дає можливість говорити про вказані джерела як про загальновизнані джерела міжнародного права.

Тож, як бачимо, в положеннях ст.38 МС ООН односторонні акти прямо не згадуються. Однак, формулювання цієї статті справедливо піддається критиці. Так, О. Кієвець виділяє ряд змістовних недоліків положень ст.38 Статуту МС ООН, що не дозволяють розглядати її як універсальну норму, яка вичерпно закріплює всі джерела міжнародного права: 1) ця стаття закріплює джерела, застосування яких є зручним, передусім, для судових органів; 2) зазначений перелік джерел, сформувався як система майже сто років тому, і відповідно містить міжнародно-правові архаїзми та потребує нового доктринального переосмислення у контексті сучасної практики міжнародних відносин; 3) з еволюцією практики міжнародних судових інституцій спостерігаються розбіжності міжнародної правозастосовної практики зі змістом ст.38 Статуту МС ООН (у ряді справ рішення були винесені на основі односторонніх актів держав, порушення яких державою-автором стали підставою для настання міжнародно-правової відповідальності [17, с.44]. Інші науковці також говорять про недоліки ст.38: «деякі її формулювання не чіткі, а головне, вона не дає вичерпного переліку формальних джерел міжнародного права. Залишені в стороні такі важливі джерела, як односторонні акти держав і рішення міжнародних організацій» [1, с.62]. Сучасна міжнародна практика свідчить про появу нових засобів створення міжнародно-правових норм і форм їх фіксації [9, с.32]. Дійсно, міжнародне право продовжує розвиватися, відповідно можуть з'являтися нові джерела в цій системі права.

Доречно зауважити, що це питання виникло і під час роботи Комісії міжнародного права ООН (далі – КМП) над темою «Односторонні акти держав». Так, у звіті КМП про роботу її п'ятдесятої сесії в розділі «Резюме дебатів» читаємо: «В тому, що стосується зв'язку односторонніх актів з джерелами міжнародного права, перерахованими в ст.38 Статуту Міжнародного Суду, то один з членів Комісії вважав, що, хоч в указаному положенні не міститься прямого згадування одно-

сторонніх актів, вони тим не менше імпліцитно охоплюються п.1(b). Разом із тим, інші члени Комісії вважали, що цей пункт не містить будь-якого згадування, навіть імпліцитного, односторонніх актів. Деякі члени Комісії відзначили, що п.1 ст.38 не дає вичерпного переліку джерел міжнародного права і що, навіть якщо там не названі односторонні акти, вони безумовно представляють одне з таких джерел. З іншого боку, деякі інші члени погодились із Спеціальним доповідачем в тому, що односторонні акти представляють собою джерело не міжнародного права, а міжнародних зобов'язань. Однак, один з членів заявив, що розмежування між джерелами міжнародного права і джерелами міжнародних зобов'язань ілюзорне, в той час інші члени Комісії зазначили, що питання про те, чи являються односторонні акти джерелами міжнародного права потребує подальшого розгляду» (п.149) [18]. Отож, вже при обговоренні першої доповіді Спеціального доповідача Комісії міжнародного права по темі «Односторонні акти держав» проявилися різні погляди на цю проблему.

На нашу думку, позиція О. Кієвця, яка вважає, що не можна розглядати ст.38 Статуту МС ООН як вичерпний перелік джерел міжнародного права, є виправданою, а значить відсутність односторонніх актів в її положеннях не є перешкодою для набуття ними якості джерела міжнародного права.

Потрібно зазначити, що тоді як одні вчені зараховують односторонні акти до джерел міжнародного права, інші вважають їх допоміжним засобом для встановлення правових норм. Так, на думку Л.Д. Тимченко, Л.А. Тимченко односторонні акти держав як і судові рішення міжнародних судів є допоміжними засобами для визначення звичаю [4, с.30]. На думку Є.В. Сафронової: «джерела міжнародного права, що розуміються у формально-юридичному сенсі, можна класифікувати на: основні (міжнародний договір і міжнародний звичай) і додаткові (опосередковані) (окремі акти міжнародних конференцій, рішення і резолюції міжнародних організацій, рішення деяких мі-

жнародних судів. Включення допоміжних засобів визначення правових норм (доктрин, односторонніх актів держав, внутрішньодержавного законодавства і рішень національних судів та ін.) в коло джерел міжнародного права... безпідставне». І далі цитує В.М. Шумілова, з яким погоджується: аналогічно тому, як консервний ніж – це «засіб» заглянути в певну «форму» і взяти її зміст, доктрини, національне законодавство і односторонні акти держав – це «засіб» виявлення правової «форми» і її «змісту», але не сама форма, не сам «зміст» [9, с.34]. «Односторонні акти держав дійсно мають значення при встановленні змісту звичаєвих норм і впливають на процес їх формування. Вони допомагають встановити наявність суб'єктивного елементу, без присутності якого говорити про те, що звичай сформувався неможливо», – зазначає М.Д. Слюняєва, з чим важко не погодитись [19, с.228]. Однак допоміжні акти – це засоби визначення звичаєво-правових і договірних норм чи загальних принципів права, тоді як, такі односторонні акти держав як обіцянка, визнання та відмова спроможні зафіксувати нові права і обов'язки. Справедливо зазначає М.В. Буроменський, «односторонні акти, безумовно є джерелами міжнародного права, бо створюють міжнародні зобов'язання» [2, с.52].

В сучасній науці є ще одна точка зору, згідно з якою односторонні акти держав розглядаються не як джерело міжнародного права, а як джерело міжнародних зобов'язань. Прибічники цієї позиції відповідно проводять різницю між цими двома категоріями. Так, Л.А. Каламкарян вважав, що односторонні акти держав не є джерелами міжнародного права, оскільки не спроможні створювати норми, однак можуть породжувати для держав юридичні зобов'язання [7]. О.В. Коннова зазначає, що джерела міжнародного права є результатом узгодження позицій суб'єктів міжнародного права стосовно певного правила поведінки. Тоді як джерело міжнародних зобов'язань породжує права і обов'язки суб'єктів міжнародного права, але в результаті іншого процесу, який не вимагає узгодження

воль зацікавлених суб'єктів. Вона пише наступне: «самі по собі односторонні акти держав (за виключенням односторонніх актів вчинених декількома державами) не можуть бути віднесені до джерел міжнародного права в силу відсутності в них такої кваліфікаційної ознаки, як узгодження воль суб'єктів міжнародного права в процесі створення акту. При кваліфікації односторонніх актів держав в якості джерела міжнародного права, науковець пропонує враховувати можливість наступного висловлення адресатами таких актів згоди з наслідками, що такими актами викликаються. Саме наявність такої згоди детермінує зміну статусу одностороннього акту – з джерела міжнародного-правового зобов'язання він перетворюється на джерело міжнародного права *suigeneris* (лат. – особливого роду), оскільки з'являється такий необхідний елемент, як узгодження воль суб'єктів міжнародного права [20, с.5–6]. На думку ще одного науковця, що досліджував односторонні акти держав – М.В. Ільяшевич, держава вправі в односторонньому порядку прийняти на себе міжнародне зобов'язання, в результаті чого у іншого суб'єкта міжнародного права виникає кореспондуюче право. Однак такі акти, на її думку, не слід відносити до міжнародного права, оскільки в основі міжнародного права лежить принцип згоди. Відповідно міжнародно-правова норма також повинна містити елемент узгодження воль суб'єктів міжнародного права. У випадку одностороннього акту такий елемент відсутній. Таким чином, зазначає М.В. Ільяшевич, можна стверджувати, що односторонні акти держав не являються джерелами міжнародного права, але є джерелом міжнародно-правових зобов'язань [21, с.18]. С.В. Черніченко також заперечує можливість віднесення односторонніх актів держав до джерел міжнародного права, на тій підставі, що юридичні акти в сфері міжнародного права повинні висловлювати згоду учасників міждержавних відносин [22, с.89].

Отже, прихильники цієї точки зору, визначаючи узгодження воль суб'єктів міжнародного права одним з обов'язкових елементів

процесу утворення його джерела, заперечують наявність цього елементу в процесі створення односторонніх актів, а значить і можливість включення їх до кола джерел міжнародного права.

Таким чином, у сучасній науці міжнародного права немає єдиної точки зору щодо місця односторонніх актів держав в системі джерел міжнародного права, оскільки дискусійним залишається саме питання про визначення поняття «джерело міжнародного права», а відповідно й якостей, якими мають характеризуватися джерела права, а також в силу багатоманітності самих односторонніх актів держав.

ЛІТЕРАТУРА

1. Нгуен Куок Динь. Международное публичное право: В 2 т. / Нгуен Куок Динь, Патрик Алэн. – К. : Сфера, 2000. Т. 1: Кн. 1 : Формирование международного права. Кн. 2 : Международное сообщество – 440 с.
2. Буроменський М. В. Односторонні акти держав / М. В. Буроменський // Міжнародне право : навч. посібник / за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 52–55.
3. Мельник С. А. Односторонние акты государств в современном международном праве : монография / С. А. Мельник. – Одесса : Фенікс, 2011. – 336 с.
4. Тимченко Л. Д. Международное право: основные отрасли, институты, нормы / Л. Д. Тимченко, Л. А. Тимченко. – Ирпень : Нац. акад. ГНС Украины, 2004. – 288 с.
5. Шумилов В. М. Международное право : учебник. / В. М. Шумилов. – М. : Велби, 2008. – 488 с.
6. Ильяшевич М. В. Понятие односторонних актов государств в международном праве / М. В. Ильяшевич // Московск. журн. междунар. права. – 2011. – № 1. – С. 172–184.
7. Каламкарян Р. А. Международно-правовое значение односторонних юридических актов государств / Р. А. Каламкарян ; отв. ред. В. И. Менжинский. – М. : Наука, 1984. – 136 с.
8. Качекьян С. Ф. О понятии сточников права / С. Ф. Качекьян // Ученые записки МГУ. – 1946. – Вып. 116. Труды юридического факультета. Кн. 2. – С. 3–25.
9. Сафронова Е. В. Становление и развитие отечественной доктрины источников международного права / Е. В. Сафронова // Ленинградский юридический журнал. – 2010. – № 1. – С. 25–25.
10. Бялецкий А.К. О значении международного права и его материалов / А. К. Бялецкий. – Варшава, 1872. – 270 с.
11. Капустин М. Н. Международное право : конспект лекций / М. Н. Капустин. – Ярославль : Тип. Губ. земск. управы, 1873. – 87 с.
12. Даневський В. П. Пособие к изучению истории и системы международного права / В.П. Даневский. – Харьков : Тип. А.Н. Гусева, 1892. – Вып. 1. – 230 с.
13. Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов / Ф. Ф. Мартенс. – СПб. : Тип. А. Бенке, 1898. – Т. 1. – 434 с.
14. Анцилотти Д. Курс международного права / Анцилотти Д. ; под. ред. и с пред. Д. Б. Левина. – М., 1961. – Т. 1. – 457 с.
15. Международное право : учебник / [Талалаев А. Н., Тункин Г. И., Шестаков Л. Н. и др.]. – М. : Юрид. лит., 1999. – 560 с.
16. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
17. Київєць О. Методологія міжнародного права у контексті дослідження джерел міжнародного права: декілька загальних роздумів про вічне / О. Київєць // Український часопис міжнародного права. – 2012. – № 1–2. – С. 42–46.
18. Односторонние акты государств // Доклад Комиссии международного права о работе ее пятидесятой сессии. Генеральная Ассамблея. Официальные отчеты. Пятьдесят третья сессия. Дополнение № 10. Док. ООН: A/53/10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://legal.un.org/docs/?path=../ilc/documentation/english/reports/a_53_10.pdf&lang=EFSXP.

19. Слюняева М. Д. Роль односторонних актов государств в формировании международного обычая / М. Д. Слюняева // Вестник РУДН. Серия «Юридические науки». – 2014. – № 3. – С. 225–234.

20. Коннова Е. В. Односторонние акты государств в международном праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / Е. В. Коннова ; Белорусск. гос. ун-т. – Минск, 2014. – 27 с

21. Ильяшевич М. В. Односторонние акты государств, порождающие международно-правовые последствия : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / М. В. Ильяшевич ; РУДН. – М., 2011. – 27 с.

22. Черниченко С. В. Теория международного права. Т. 1: Современные теоретические проблемы / С. В. Черниченко. – М. : НИМП, 1999. – 336 с.

Sivash O. M. Односторонні акти держав в сучасному міжнародному праві / О. М. Сиваш // Форум права. – 2016. – № 5. – С. 174–179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_5_30.pdf

Досліджені основні підходи щодо питання про місце односторонніх актів держав серед джерел сучасного міжнародного права. Визначені три основні точки зору на цю проблематику. Розглянуті аргументи, які висувають на підтримку своєї позиції прибічники різних поглядів.

Sivash E.M. Односторонние акты государств в современном международном праве

Исследованы основные подходы к вопросу о месте односторонних актов государств среди источников современного международного права. Определены три основные точки зрения на эту проблему. Рассмотрены аргументы, которые выдвигают в поддержку своей позиции сторонники разных взглядов.

Sivash O.M. Unilateral Acts of States in Contemporary International Law

We investigate the basic approaches to the question of the place of unilateral acts of States among the sources of modern international law. It identified three main points of view on this problem. We consider the arguments put forward in support of its position supporters of different views.